

Somlai Péter

Bizonytalanul

(A családok helyzete Kelet-Közép-Európában)*

A Kelet-Közép-Európában lejátszódott történelmi fordulatok után az egész térségben felerősödött a tradicionalizmus, de a Nyugat befolyása is.

Átalakulóban van a gazdaság, a társadalom, a kultúra, ám a változás irányáról, a „*posztoszocialista kapitalizmus*” mikéntjéről inkább csak kérdéseink vannak, pontos és megbízható válaszaink alig. A térség gazdasági teljesítménye körülbelül 30 százalékkal marad el az 1989-es szinttől. Hasonló arányban csökkent a magánháztartások túlnyomó többségének jövedelme, a népesség 20-30 százaléka pedig a létminimum alá esett vissza (vö. Férge, 1993 és Sufin, 1994). A munkanélküliek aránya is nagyobb, mint Nyugat-Európában. A legkedvezőtlenebb helyzetben lévők között vannak a pályakezdő fiatalok, a nyugdíjasok, a két- és annál több gyerekes családok, a kis településen élők és egyes kisebbségek (például a cigányok). Sok szülő nem tudja biztosítani a kisgyerekek gondozásához szükséges feltételeket, a fűtést, melegvizet, élelmet stb. (Cornia and Sipos, 1991).

Nagyon sok család válságba került, hiszen megrendült egy korábbi szerkezeti és életvezetési modell érvényessége. Ez a modell a kétkeresős családé volt, alacsony, de így-úgy kiegészített bérekkel, olcsó vagy ingyenes gyermekintézményekkel, nagyon nehezen megszerezhető, de könnyen fenntartható lakással. Ellentétekkel jellemezhető a korábbi életforma is: *létbiztonság a hatóságnak való kiszolgáltatottság, teljes foglalkoztatottság és lazálás a munkahelyen, hiánygazdaság és olcsóság, a nők emancipációja és az állampolgárok alávetése.*

Ezek ez ellentétek nem az államszocializmus hibáiból, hanem rendszerspecifikumaiból fakadtak, de éreztetik feszítő hatásukat a jelenben, a politikai rendszer megváltozása után is, például a piaci lakásviszonyok bevezetése vagy a nyugdíjak reformja során. Ezt ma már tudjuk. De sokkal több

* Az alábbi dolgozat eredetileg egy, „Változó kép és valóság a családokról” című, Bambergben 1994 októberében tartott konferenciára készített referátum szövege volt. A német nyelvű változatot külföldi hallgatóságnak fogalmaztam. Ezért most változtattam rajta. A változások azonban nem érintik a dolgozat koncepcióját és lényegi állításait.

az, amit nem tudunk a családok jelenéről és jövőjéről, arról, hogyan alakul szerezük, miként változnak és változtatnak.

Tudás-hiányosságainknak több oka is van. Például az, hogy a régió országaiból rendelkezésre álló statisztikai adatok nem mindig megbízhatóak, hiszen az adatszolgáltatást sokáig agitprop célok vezérelték. Vannak azonban elvi, szemléleti és módszertani nehézségek is, mint például az, hogy alig ismerjük a hosszabb távú, esetleg évszázados folyamatok és a rövid távú hatások interferenciáit.

A mégis rendelkezésre álló ismereteket és kérdéseimet az alábbi sorrendben tárgyalom: 1. a kelet-közép-európai régió jellege, 2. a házasság és más együttélési formák, 3. családok és a népesedési folyamatok, 4. a gazdálkodás és az életvitel közötti összefüggések.

1. Kelet-Közép-Európa: egy régió sajátosságai

Kelet-Közép-Európa kontinensünk egyik köztes régiója, melynek államhatárai sokat változtak az évszázadok folyamán, s ma is vitatottak. Én elsősorban Észtországot, Lettországot, Litvániát, Lengyelországot, az egykori NDK-t, a Cseh Köztársaságot és Szlovákiát, Magyarországot, valamint Szlovéniát és Horvátországot sorolnám ide. „Sorolnám” – mondom ki újra feltételes módban, mert nem palástolni, hanem inkább hangsúlyozni akarom bizonytalanságomat, ami azonban adekvát a térséghez. Hiszen e régióknak nemcsak természeti és ökológiai adottságai, hanem kultúrája és társadalmi vonásai sem lehatároltak, hanem átnyúlnak más régiók felé. Ezért fogom tovább redukálni a regionális tarkaságot oly módon, hogy *az úgynevezett „visegrádi országokra”, tehát Lengyelországra, az egykori Csehszlovákiára és Magyarországra összpontosítok.*

Európa középső részének ez a keleti fele évszázadokon át volt ellenséges hatalmak ütközőpontja. Összeütköztek itt nyugati és keleti erők a népvándorlás korától kezdve, Róma és Bizánc harcán, a török hódításon, a kereszténység védelmén és a protestantizmus térhódításán át az orosz, osztrák és német terjeszkedésekig. A 19. és 20. századi imperializmusok akár nacionalista, akár internacionalista jelszavakat használtak, külső védelmi övezetet láttak a térségben, amelynek tarkasága, a nyelvek, vallások, nemzetek és etnikumok sokfélesége csak zavarta a birodalmi érdekeket. A 19. század második fele óta, vagy még régebben, független államokat találunk Nyugaton és Oroszországban, itt viszont, ebben a térségben egészen napjainkig, s talán a jövőben is, a szuverén nemzetállam megalapítása vagy megvédése maradt a nagy, a legfontosabb, tűzzel-vassal elérendő cél. *Talán a világon sehol sem foglalkoznak annyit a nemzet és a kollektív identitás problémáival, mint itt. S talán éppen ezt, a felfokozott nemzeti érzékenységet és a saját történelem örökös aktualizálási kényszerét tarthatjuk a régió egyik fontos sajátosságának.*

Szociológusként én azonban itt elsősorban társadalmi vonásokat látok sajátosságúnak. Olyan vonásokat, amelyeket a történész Szűcs Jenő különböztet meg nevezetes „Vázlat”-ában Európa nyugati és keleti részeitől (Szűcs,

1983). Ő úgy látta, hogy már a középkorban szétvált a civil társadalomfejlődésként szerveződő nyugati típus a keletitől, melyben az állami szabályozás és a politikai társadalom maradt a mérvadó. A szociális integráció és dinamizmus Nyugaton a korábbi korszak dezintegrációján, a társadalom és az állam szétválásán alapult, míg Keleten – főként Oroszországban és a Balkánon – fennmaradtak a bizáncias uralmi szerkezetek, így az állam és az egyház szervezeti egysége, a szolgarendi társadalom. Itt kevés helye maradt a polgári szabadság, a civil társadalom, a piac és a városi kultúra kialakulásának.

A középső régió fejlődését mindkét modell erősen befolyásolta. A középkorban, 1000 körül ezek a már említett országok Rómához, a nyugati kereszténységhez csatlakoztak, s ezzel egyházi szervezetük elkülönült az államhatalomtól. Később erős hatással volt kultúrájukra a reneszánsz, a reformáció és a felvilágosodás. Az uralkodó rendek és a jobbágyság sokáig fennmaradtak, de azért voltak városaik, és volt polgárságuk. Csakhogy az újkor kezdetétől megváltozott a helyzet. Ebben döntő szerepük volt északon az orosz és német, délen pedig a török és osztrák hódításoknak, s ez visszavetette a társadalmi fejlődést, és előtérbe állította a nemzeti függetlenség ügyét.

A régió köztes helyzete megmutatkozott a népesedés és a családszervezet történeti alakulásában is. Ezzel kapcsolatban azokra a felfedezészerű eredményekre hívom fel a figyelmet, amelyekre a történeti demográfia jutott az utóbbi évtizedekben. Először is. J. Hajnal úttörő tanulmányára utalok (Hajnal, 1965), mely meggyőzően állította szembe a 20. század közepéig talált népesedési adatok alapján Európa két felét, a Szentpétervár és Trieszt között húzódó tengelytől nyugatra és keletre eső országokat. Kimutatta, hogy keleten az emberek fiatalabb korokban kötöttek házasságot, és sokkal kisebb volt azoknak a számaránya, akik életük végéig hajadonok, illetve legények maradtak.

Ezt a két sajátos jellegzetességet kiegészíthetjük azokkal az eredményekkel, amelyeket a Péter Laslett által vezetett Cambridge Groupnak, illetve azoknak a kutatásoknak köszönhetünk, melyeket az ő kezdeményezésükre ún. „családrekonstrukciós módszerrel” végeztek szerte a kontinensen (az ide vonatkozó összefoglaló munkákból lásd Wall, 1983 és Mitterauer, 1990). Ezekből tudhatjuk, hogy Nyugat-Európa preindusztriális társadalmaiban is a nukleáris kiscsalád volt a leggyakoribb, szinte általános együttélési egység, s a több nemzedék tagjait közös háztartásban tömörítő nagycsalád kivételesnek számított. Ezzel szemben Oroszországban és Szerbiában egyáltalán nem volt kivételes ez a családforma. A „zadruga”-t, a szerb házközösséget terep kutatók vizsgálták még néhány évtizeddel ezelőtt is.

Kelet-Közép-Európa ebből a szempontból is köztes régió volt. A többgenerációs „nagycsalád” itt gyakoribb volt, mint Nyugaton, de ritkább, mint Kelet-Európában. Ez a szervezet leginkább a birtokos középrétegek között terjedt el. De a nyugati és keleti minták keveredése később is megfigyelhető volt az egyéb családszervezeti és háztartási jellemzőkben, továbbá az értékek követésében és az életmódban is. A kelet-közép-európai társadalmak fejlődésére rányomta bélyegét a nyugati értékrend, főként a fogyasztói társadalom értékrendjének vonzása és az államszocializmus keleties mintáinak kényszere. Ez azonban már az utóbbi negyven-ötven év fejleménye.

1948-49 után, a nagyhatalmak jaltai megegyezésének megfelelően ez a régió – melyet Németországon belül hasítottak két részre – a Szovjetunió hatalmi érdekszférájába esett. Az államszocializmus egy új modernizációs rendszer volt, melynek működését két, egymásnak ellentmondó elvnek megfelelően próbálták szabályozni. *Az egyik elv szerint a szocialista rendszer s annak intézményei történetileg magasabbrendűek, mint a kapitalizmus társadalmá és kultúrája; a másik elv viszont a növekedés útját szabta meg, e szerint utol kellett volna érni a fejlett Nyugatot.* („Egy történelmileg fejlettebb rendszerrel felzárkózni Európához és Amerikához!”) A kelet-európai országok tehát megpróbálták behozni technológiai hátrányukat a termelésben, a technológiákban, oktatásban, egészségügyi ellátásban és minden egyéb területen. Eközben diktatórikus eszközökkel ragaszkodtak a felsőbbrendűség látáshoz, a szabadság megvonásához, s alakítottak ki az utolérendő országokénál valóban fejlettebb intézményeket például a szociálpolitikában (alacsonyabb nyugdíjkorhatárt, gyermekintézményeket stb.).

A keleties fejlődés ellenére nagyon fontos különbségek maradtak fenn egyfelől a kelet-közép-európai régió, másfelől Oroszország és a hozzá közelebb eső országok között. Az a fajta lakásnyomor, illetve az egyéni „privacy” és a családi intimitások annyira állandó veszélyeztetettsége, melyet Oroszország nagyvárosaiban tapasztalni, ahol egy-egy „kommunálnaja kvartýr”-ban (lakóközösségben) gyakran négy-öt család élt kényszer-közösségben, elképzelhetetlen volt Drezdában, Krakkóban, Prágában vagy Budapesten az elmúlt negyven év során. Kelet-Közép-Európa országaiban a családoknak körülbelül 90 százaléka úgynevezett egycsaládos háztartásban élt, s a családok átlagos létszáma igen alacsony (2,9-3,3 fő) volt. Ez az arányszám pedig tovább csökkent az utóbbi évtizedekben.

Az elmúlt évtizedek családpolitikája is paradox volt. Forradalmi formájában ez a rendszer háttérbe szorította a magánéletet a közélettel szemben, a magánérdeket a közérdekekkel szemben, az egyéni fogyasztást az állami felhalmozással szemben. De az államszocializmus hiába próbálkozott a „szocialista ember” eszményével. *A vasfüggöny nem tudta feltartóztatni sem a világgazdasági kényszerek hatását, sem pedig a nyugati értékek terjedését.* Így aztán hamarosan ki kellett egyezni a családcentrikus életformával, a személyi javak családi és rokonsági átörökítésével, sőt, azzal is, hogy a családoknak döntő szerepe maradt a szocializációban és a társadalmi egyenlőtlenségek átörökítésében.

2. Együttélés házasságban és házasságon kívül

A jelenkori családi viszonyok tárgyalását a házassággal és a házasságon kívüli együttélés áttekintésével kezdjük. Az ide vonatkozó statisztikai adatokból kiderül, hogy a házasság intézménye továbbra is népszerűbb Európa keleti és középső régióiban, mint a nyugati felén. Az előbbi területeken többen és 2-3 évvel fiatalabb korban kötnek házasságot, illetve kevesebben maradnak hajadonok és legények életük végéig, mint az Elbától Nyugatra (vö. Sardon, 1992, Council, 1993). Kelet-Európában (Ukrajna, Fehér-Orosz-

ország, Bulgária, Románia) évente 7-9 házasság jut 1000 lakosra, míg a középső régióban 7 alatti értéket találunk, Lengyelországban és Ausztriában 6 alattit, Magyarországon pedig 5,5 körüli értéket, tehát körülbelül ugyanannyit, mint Németországban. Az a fejlemény, melyet az 1960-as évek óta figyeltek meg Nyugaton, hogy az átlagos házassági életkor emelkedni kezd, Németországtól keletre nem következett be.

Ami a házastársi és nemi szerepeket illeti, ezek alaposan megváltoztak az elmúlt évtizedekben. A változást kiváltó legfontosabb ok valószínűleg a női munkavállalás rohamos és tömeges elterjedése volt a régió egészében, a 80-as évek végéig. Akkoriban a munkaképes nők körülbelül 80 százalékának volt munkahelye. Attól kezdve a női munkanélküliség is növekszik, mégpedig – Magyarország kivételével – a férfiakénál gyorsabban. Megfigyelhető-e vajon ennek nyomán a házasság hagyományos, konzervatív típusának újraéledése, illetve a tradicionális szerepvállalások és normák erősödése?

A válaszhoz figyelembe kell vennünk, hogy a *szerepek változása és a szimmetrikusabb házasságmodell ellenére a kelet-európai háztartásokon belül mindvégig domináns maradt a férj- és feleségszerepek elkülönülése, illetve az, hogy a feleségek sokkal több időt töltenek a háztartási teendőkkel és a gyermekneveléssel, az idősek gondozásával, a rokonsági kapcsolatok ápolásával, mint a férfiek.* Ezt a házasságmodellt alapozták meg egyes szociálpolitikai intézkedések (például a GYES és GYED magyarországi bevezetése), amelyekkel a szocialista államok az otthoni csecsemőgondozást és kisgyermeknevelést próbálták elősegíteni.

Ebben megint megmutatkoztak azok az ellentétek, amelyekre már utaltam, s amelyekkel az államszocializmus családpolitikája jellemezhető: egyfelől a női emancipáció hangoztatása, a női munkák, főként a szakképzetlen női munkaerő iránti kereslet fenntartása, s ezzel párhuzamosan a gyereknevelés, étkeztetés, üdülés és más családi, háztartási tevékenységek társadalmisítása, másfelől a monogám házasság, az ezen alapuló család védelme.

Az államszocializmus nemcsak a művészetekben szorította háttérbe az avantgárdot, nemcsak hivatalos stílusa volt konzervatív, hanem az általa propagált életformákat is a kispolgári stílus és a tekintélyelv uralta. Ezt a paradoxont fejezte ki az új típusú együttélési szervezetek – lakóközösségek, kommunák – sorsa a 70-es években. *Az alternatív életformákat a térség minden országában nehezítették (Mozny, 1994), az autonóm közösségeket és a kommunákat pedig – akár vallásos emberek, akár művészek vagy fiatalok alapították – annál gyanúsabbnak találták, és annál inkább ellenőrizték rendőri úton, minél inkább emlékeztetett az ilyen közösségekbe^ élők attitűdjére a kommunizmus úttörőinek és őszinte híveinek gondolkodásmódjára és magatartására.* (Újabb paradoxon, hogy mára, az életformák szabadabb megválasztásának idejére e „nagy generáció” kelet-közép-európai tagjai közül sokan fordultak el nemcsak a létező szocializmustól, hanem egykori utópiáiktól, a kizsákmányolásmentes életformák eszméitől is.)

Az együttélés intézményeivel és az életformákkal kapcsolatos ambivalencia azonban nemcsak a pártállam ideológiáját és családpolitikáját, hanem a családtagok attitűdjét is jellemezte, s jellemzi ma is. Erre vallanak a családtervezési vizsgálatok. A kutatók több országban találták igen népszerűnek

azt a véleményt, hogy a családokat egy keresetből, a férfi családfő keresetéből kellene fenntartani. (Litvániában például a megkérdezettek 65%-a helyeselte ezt – lásd Juozelunienė – Kanopienė, 1993.) De több helyütt megfigyelhető, hogy az ilyen választ adó nők mégsem akarnak lemondani a munkáról. Egy 1991-es vizsgálat szerint, amelyet a Deutsches Jugendinstitut támogatott (Pongrácz – S. Molnár, 1993), a kisgyerekes házas nőknek Magyarországon csak körülbelül 35 százaléka választaná önkéntesen az otthon maradást, míg 51 százalékuk részmunkaidős, 14 százalékuk teljes munkaidős állást vállalna.

A házasságok után nézzük a válásokat, amelyek jogát már régen liberalizálták a térség országaiban. Az adatok azt mutatják, hogy a régióban az 1960-as évektől folyamatosan növekedett az elváltak száma. Legtöbben az egykori NDK-ban, Magyarországon és Csehországban váltak el, míg valamivel kevesebben Lengyelországban és Szlovákiában. De a 90-es évek elején a 100 házasságkötésre jutó válások száma már mindenütt elérte a 30-at.

Közös jellemzője a térségnek a Nyugathoz képest, hogy a válások között jóval több a rövid ideig tartó házasság felbontása, s hogy *növekszik az olyan válások aránya, amely egy vagy több gyereket is érint* (Council, 1993). Az 1950-es években az összes válásoknak még csak 50 százalékát tették ki az ilyen esetek Magyarországon, 1992-ben ez az arányszám már elérte a 75 százalékot.

Most pedig tekintsük át a *házasságon kívüli együttélés intézményeit!* Ilyen közösségek az utóbbi 30-40 évben leginkább Észak-Európában terjedtek el (vö. Council, 1993). Társadalmi jelentőségüket az a mutatószám érzékelteti, amely az elsőként született gyerekek szüleinek családi állapotára vonatkozik. Ezek szerint az ilyen csecsemők anyja közül nem házas Izlandon 56 százalék, Svédországban és Dániában 40 százalék feletti az arány, míg a 30 százalék feletti nyugat-európai országok közé tartozik például Németország, Nagy-Britannia, Franciaország. Németországban egyes felmérések szerint a fiatalok 70-80 százaléka élt ilyen közösségben a házasságkötés előtt egy vagy több éven át. A kelet-közép-európai régió belül csak az egykori NDK-ban találunk a nyugatihoz hasonló részarányt, de úgy tűnik, más országokban is emelkedőben van az így élők száma.

A házasságon kívüli együttélés kelet-közép-európai mintája azonban eltér az észak- és nyugat-európai mintáktól. Magyarországon például egy felmérés szerint (Csernák és társai, 1992) az ilyen közösségben élők többsége nem házasság előtti fiatal – mint például Németországban –, hanem 30 év feletti elvált vagy özvegy nő és férfi. Az együttélők 80 százalékának gyereke is van, mégpedig többnyire nem az együttélésbeli partnertől származó gyereke. A gyerekszám, a jövedelem és foglalkozás adatai azt tanúsítják, hogy az így együttélők többsége nem értelmiségi, hanem hátrányos helyzetben élő, szociális problémákkal küszködő emberek közül kerül ki.

Az ilyen kapcsolatok terjedése Kelet-Közép-Európában tehát nem a gyorsodással, nem a jóléti állam és a posztmaterialis értékrend kibontakozásával járt együtt. Ez újabb, megválaszolásra váró kérdést vet fel arról, hogy vajon nem egy hagyományos minta éledt-e újra, mely az elszegényedés, a

kivettség ellensúlyaként évszázadokon át szolgált a fokozódó problémák legyűrésére.

3. Családszervezet, népesséppolitika, népesedési folyamatok

A házasság és annak alternatívái után tekintsük át a családszervezetek alakulását. Kelet-Közép-Európában is a kis család az általános együttélési modell. A családok túlnyomó többségében egy vagy legfeljebb két gyereket találunk. Az alacsony születésszám egyik következménye, hogy az „egyke” elterjedt az egész régióban.

Nukleárisnak nevezhető a családok túlnyomó többsége az együttélő nemzedék szempontjából is. Három vagy több generációhoz tartozó családtagok ma Magyarországon az összes családháztartásoknak kevesebb mint egy tizedében élnek. S ezek többsége is ideiglenesen lakik együtt.

A lakáskérdés továbbra is első helyen áll a városi szociális problémák között. A rendszerváltás után mindenütt csökkent az állami lakásépítés, s főleg emiatt nem tudnak különálló lakáshoz jutni a fiatal házások. Régi história ez is. A legtöbben már az elmúlt évtizedekben is szüleik lakásában kezdték házasságukat (az egykori Csehszlovákiában például a fiatalok 80%-a), s eközben vártak a lakáskiutalásra, próbáltak cserélni, házat vagy lakást építeni, átépíteni, leválasztani stb. Rendszerint ebbéli törekvéstükben is segítették őket a szülők: pénzzel, munkavégzéssel, a szülői kapcsolathálózat mozgósításával.

A lakáskérdés, a laksűrűség, a családnagyság problémái szorosan kapcsolódnak népesedési folyamatokhoz. A II. világháború után a térség országai-ban mindenütt csökkenni kezdett a természetes szaporodás. Erre „pronatalista” családpolitikával reagáltak a szocialista rezsimek, ami egyrészt pozitív módszerekkel folyt (szülési segélyek, családi pótlékok, gyermekintézmények, gyerekesek előnyben részesítése lakáskiutalásnál stb.), másrészt az abortusz betiltásával – például Ceausescu Romániájában. A 70-es évektől kezdve több országban liberalizálták a családpolitikát, de ezzel párhuzamosan rendkívül magas számot értek el az abortuszok, a születésszám pedig tovább csökkent. A népesség száma 1992-ben Lengyelországban és Szlovákiában ugyan még gyarapodott, viszont Csehországban és Szlovéniában stagnált. Magyarországon pedig már a 80-as évek óta népességfogyást mutatnak az adatok. A születések számának legdrámaibb csökkenése az utóbbi években figyelhető meg az egykori NDK-ban.

A régió államai a politikai fordulat óta többféle népesedési politikát folytatnak. A legkonzervatívabb gyakorlat Lengyelországban figyelhető meg, ahol újból törvénybe iktatták az abortusz tilalmát – nyilvánvalóan a nagyhatalmú katolikus egyház nyomására.

4 népesség életkorok szerinti megoszlása mindenütt az öregedés jeleit mutatja. Ugyanakkor a megbetegedések és halálozások alakulása a régió több országában még a születésszám visszaesésénél is súlyosabb problémát vet fel. Ezeket illusztrálja az alábbi táblázat:

A születéskor várható átlagos		élettartam néhány közép-európai országban (1991)	
Ország	férfi	Nő	
Magyarország	64,6	73,7	
Románia	66,6	73,2	
Lengyelország	66,7	75,7	
Csehszlovákia	67,3	75,5	
az egykori NDK	69,3	76,4	
NSZK	72,7	79,2	
Ausztria	72,9	79,4	
Svájc	74,2	81,4	

Forrás: Józán, 1994

Az adatokból az első látásra is kiderülnek a különbségek. Ezek főként a férfiak esetében kiugróak. Még nyomatékosabbak ezek, ha az időbeli változások függvényében vizsgáljuk meg a különbségeket.

A 30 éves férfiak még várható életéveinek alakulása Ausztriában és Magyarországon 1930-1992 között

2. táblázat

	1930-31	1966	1992
Magyarország	37	42	37
Ausztria	37	41	45

Forrás: Józán, 1994

Ez a táblázat jól mutatja, hogy az egykor közös monarchiába tartozó Ausztria és Magyarország férfi lakosságának halálozási adatai sokáig nagyjából azonosak voltak, s a változások az utóbbi évtizedekben következtek be. Az 1960-as évektől kezdve Ausztriában tovább javultak, Magyarországon viszont romlani kezdtek az életviszonyok. Így egy 30 éves osztrák férfi ma majdnem tíz évvel hosszabb életre számíthat, mint a hasonló korúak 1930-ban, a magyar férfiak pedig visszaestek nagyapáik halálozási szintjére. Milyen okok magyarázzák ezt?

Újabb kérdés, amelyre nem ismerjük a pontos választ. Józán Péter *epidemiológiai korszakváltásról* beszél, s arról, hogy az életésélyeket tekintve Magyarország a harmadik világba „hullott” (Józán, 1994). Ő a következőképp csoportosítja az okokat:

- az alkoholizmus és a dohányzás hatása (e tényezők magyarázzák meg az összhálalozás kb. 27%-át);
- táplálkozási szokások (állati zsiradékokban gazdag ételek fogyasztása) és mozgásszegény életmód;
- alacsony szintű egészségügyi ellátás;
- környezeti ártalmak.

Mindezek olyan okok, melyek okozati összefüggésekre utalnak egyfelől a makrotársadalmi tényezők, főként a gazdasági rendszer működése, másrészt a kultúrák és szubkultúrák, harmadrészt pedig az életformák és az emberi együttélés mikrointézményei között. Nem ismerjük jól ezeket a bonyolult összefüggéseket. Egy rövid előadásban pedig még töredékes ismereteinket sem sorolhatjuk fel valamilyen módszeres igénnyel. Be kell érnem azzal, hogy kiemelek egyetlen szálát, a családok gazdasági szerepének szálát, s megpróbálok legalább abból következtetni az összefüggés-kazal milyenségére.

4. Életvitel és gazdálkodás

A családszociológia egyik legismertebb közhelye az, hogy a társadalmi modernizáció sodrában a családok megszűnnek termelési egységnek lenni, s egykori gazdasági funkcióik közül *csak a közös fogyasztást* tartják fenn. Legradikálisabban éppen az államszocializmus ígérte társadalmasítani a termelési funkciókat, s hatalomra kerülve a kommunista pártok a legtöbb országban valóban azzal kezdték, hogy a nagyvállalatok államosítása után államosították az ipari kisüzemeket, a magánkereskedelmet, a falusi kisbirtokot s mindenféle privát-családi vállalkozást.

A társadalmasítás azonban kezdettől fogva hibádzott. Az egyének és családok igényeit, szükségleteit nem tudta maradéktalanul kielégíteni a központi terv szerint működő gazdaság. Mindig hiányzott valami, s nemcsak az üzemekben, hivatalokban, kórházakban, hanem a magánháztartásokban is. Kornai János monográfiájában mutatta ki (Kornai, 1981), hogy a krónikus hiány és a túlköltekezés, a helyettesítés kényszere és a sorbanállás nem az elmaradottság járuléka volt, hanem a szocialista gazdaság lényegéből fakadó sajátosság.

Azt viszont már a szociológusok figyelték meg, hogy miként próbálták fedezni a hiányokat s megoldani problémáikat az emberek e társadalmakban. *A hiány pótlása az életforma fontos eleme lett ebben a régióban.* Rokonok és barátok alkalmi együttműködésétől, segítségnyújtásától az áruk és szolgáltatások rendszeres cseréjén át az ún. „KGST-piac”-okig, illetve a bérmunkán, fusizáson át egészen a borraivalók és hálapénzek rendszeréig, azután az államosított erőforrások széles körű eltulajdonításáig vagy magán-kisajátításáig, privát felhasználásáig, tehát a korrupcióig terjed a tevékenységek és intézményes megoldások skálája.

Ezekhez járult a legális magángazdaság a szocializmus liberálisabb korszakaiban. Magyarországon például a 60-as évek elejétől kialakult a háztáji gazdaságok rendszere a mezőgazdaságban. Ezek túlnyomó többsége családi vállalkozás volt, „kettős jövedelmű” családok vállalkozása, mert a férj általában főfoglalkozásban az iparban, építőiparban, vasútnál vagy másutt is dolgozott. Többnyire csak egy hold föld volt a sajátjuk, de bérelhettek többet, kezdhettek kertészkedni, főlíasátrakat húzni, állatokat tartani. Életmódjuk önkiszákmányolásból állt: a férfiak naponta vagy hétvégeken ingáztak falusi otthonuk és távoli munkahelyük között, hétvégeken, ünnepnapokon, nyári szabadság idején pedig otthon, a háztájiban dolgoztak, vagy visszaadták a

munkakölcsönt valamelyik rokon, ismerős építkezésén. De az örökös hajszoltságot és stresszt lehetett megfigyelni a „második gazdaság” más szektoraiban dolgozó szakmunkások körében is, akik esténként és hétvégén fuszáltak, vagy pedagógusoknál, akik különórákat vállaltak, orvosoknál, akik „maszek”-betegeket gyógyítottak.

Ami a feleségeket illeti, közülük sokan – főként a gyerektelenek – éltek és élnek ugyanennyire hajszoltan. Azok viszont, akik a háztáji gazdálkodást választották, munkanapokon egyedül, illetve nagyobb gyerekek, esetleg a nagyszülők segítségével gondozták az állatokat, művelték a kertet, s vezették a háztartást. Ők bezártnak érezték magukat a városban dolgozó asszonyokhoz képest.

A „második gazdaság” tehát a teljes foglalkoztatás és a hiánygazdaság közepette jött létre, újraélesztette a családi vállalkozásokat, felhasználva a családtagok munkaerejét, tőkét és kapcsolatait. Inkább a hagyományokon és szokásjogon, mint formális megállapodásokon alapult, pénztőkévé változtatta az emberek megtakarításait, de a pénztőkénél még fontosabb szerepe volt a kontaktusoknak és a „kapcsolati tőkének”. Fennmaradt-e mindez vagy megváltozott?

I. Mozny szerint a jelen társadalomfejlődés iránya a „kapcsolati tőkék” felhasználásától a „gazdasági tőke” felé mutat (I. Mozny, 1994). Régiókban ténylegesen csökken az áruhiány és a szolgáltatások hiánya, megjelent viszont a munka és a biztonság hiánya. Változnak a gazdasági szervezetek is. Mindenütt növekszik a kisvállalkozók száma. Például Lengyelországban 1992-ben az arányuk már elérte az összes keresők 39 százalékát (lásd: Commission, 1993). De mit bizonyít mindez az életformák terminusaiban? Bizonytalanul mondanék akár igent, akár nemet Mozny tézisére.

A kisvállalkozások létrejöttének legfontosabb tényezője továbbra is a munkanélküliség, lényegük pedig az önfoglalkoztatás, illetve a családtagok és más segítők munkaerejének kihasználása. Leggyakrabban fiatal vagy középkorú házaspárokról van szó, olyanokról, akik városban laknak, szakképzettek, kapcsolódni tudnak nyereséges szolgáltatásokhoz, főként az idegenforgalomhoz. Az ilyen vállalkozásokat joggal nevezik újabban „kényszer-vállalkozás”-nak („Forced entrepreneurship”; Zwangswirtschaften – lásd: Katila, 1993, Laky, 1993). Közülük a legtöbb szervezet ideiglenes, instabil, „jobb híján”-megoldás.

A bizonytalanság nemcsak a kisvállalkozókra jellemző, hanem az egész helyzetre. A privatizálás, a piacgazdaság kiépítése nem számolta fel a második gazdaságot, és nem csökkentette, hanem valószínűleg tovább növelte a „láthatatlan jövedelmek” súlyát a családok bevételeiben. Mindenesetre a családok többsége még mindig „több lábon” áll a gazdaságban: a főfoglalkozásból és juttatásokból származó jövedelmek mellett továbbra is nélkülözhetetlenek a mellékfoglalkozásokból, alkalmi munkavégzésekből, kistermelésből származó jövedelmek, az önellátás, illetve személyi networkhoz kapcsolódó „reciprok” munkavégzés vagy szolgáltatás.

Hadd emlékeztessenek itt a szociológia egyik klasszikusának, E. Durkheimnek arra a tézisére, hogy *a személyes kötődések és kapcsolatok szerepe növekszik a válságok során.* Így van ez a családdal is. Nincs kétségem afelől,

hogy a család és rokonság nemcsak háborús területeken és a menekültek körében fontosabb, mint valaha, hanem a békében élő, de a gazdasági recesszió hatásaitól szenvedő fiatalok és idősek, például a kezdő vállalkozók és munkanélküliek körében is. A család támogató szerepének növekedését elismerve azonban további kérdések adódnak. Például azok a kérdések, amelyek e fokozott kötőerő hatásaira és értéktartalmaira vonatkoznak.

Nem akarok most elmélyedni a korrupció és a nepotizmus jelenségeiben, a kapcsolati tőke minőségében Kelet-Közép-Európa békésebb országaiban, hanem befejezésül a háborús Boszniára utalnék. Szarajevóban és a hozzá hasonló településeken korábban rendkívül magas volt a vegyes házasságok aránya. Éppen ez tanúsította sokak számára a család és rokonság szerepét a megértés, a tolerancia fejlesztésében, az olyan szocializációs minták kialakításában, melyek elősegítik az együttműködést és a konfliktusok konstruktív formálását a különböző vallások, etnikumok, nemzetek között. Mit mondhatunk erről ma, és milyen tanulságokkal szolgálnak a vérbosszúk és milíciák, Szarajevó elpusztítása, az etnikai tisztogatás? Innen nézve még súlyosabbnak érezzük kérdéseinket.

Előadásom elején kérdéseket ígértem. Válaszokat alig, inkább paradoxonokat, ambivalenciákat és bizonytalanságokat fogalmaztam meg e kérdések kapcsán. Összefoglalva véleményemet, úgy látom, hogy Kelet-Közép-Európa társadalmait, s bennük a családok szerepét is inkább jellemzik bizonytalanságok, mint egyértelmű perspektívák.

Irodalom

- Comission of the European Community, Employment Observatory Central and Eastern Europe. Nr. 5. December – 1993
- Cornia, G. A. and S. Sipos (eds): *Children in the Transition to the Market Economy: Safety Nets and Social Policies in Central and Eastern Europe*, Averbury Academic Publishing Group, Gower Publ. Co. Aldershot, UK, and Brookfield, 1991
- Council of Europe, *Recent demographic developments in Europe and North America*, Strasbourg, 1993
- Csernák Józsefné – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: *Élettársi kapcsolatok Magyarországon*, Budapest, 1992, KSH
- Férge, Zsuzsa: *The Situation of Families in Central and Eastern Europe*, Manuscript, 1993
- Hajnal, J., *European Marriage Patters in Perspective*, p. 101-103, in: D. V. Glass-D. E. C. Eversley (eds) *Population in History*, London, 1965
- Józan Péter: *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1980-1992*, Bp., KSH, 1994
- Juozelunienė, Irena – Vida Kanopienė: *Woman and Family in Lithuania*, Paper prepared to the XXIX-th CFR-Seminar „Rapid Social Changes and Family”, Palanga, Lithuania, 1993
- Katila, S.: *Kényszer-vállalkozás*, „Replika” 1993, 11-12. sz. 267-277. old.
- Kornai János: *A Hiány*, – Bp., KJK, 1981
- Laky Teréz: *Munkaerőpiaci folyamatok* (kézirat), 1993
- Mitterauer, Michael: *Europäische Familienformen im interkulturellen Vergleich*, p. 25-40, in: u. ő. „Historisch-anthropologische Familienforschung” – Wien-Köln, 1990
- Mozny, I.: *The Czechfamily in transition from social to economic capital* (manuscript), in: S. Ringen – C. Wallace (eds) „Social Policy in the Czech Republic”. – Prague Papers in Social Transformation, Vol II. Prague, CEU, 1994, in print
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: *Kisgyermekes szülők*, Budapest, 1993, KSH

Sufin, Z.: *Household at the Beginning of Economic and Social Transformation*, in: „Polish Sociological Review” Nr. 1. 1994, p. 69-76.

Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Magvető, 1983

Wall, Richárd et al. (ed): *Family forms in historic Europe*, Cambridge, 1983